

O. ALEKSANDER KRZYSZTOF SITNIK OFM* – KALWARIA ZEBRZYDOWSKA

REAKCJE BERNARDYNÓW NA KASATY ICH KLASZTORÓW W KOŃCU XVIII I W XIX WIEKU – WYBRANE PRZYKŁADY

REACTIONS OF THE BERNARDINE MONKS TO THE SUPPRESSION OF THEIR MONASTERIES AT THE END OF THE 18TH CENTURY AND IN THE 19TH CENTURY – SELECTED EXAMPLES

Abstract

In 1772, the Bernardine province of Greater Poland boasted the largest number of monasteries (37), followed by the Lithuanian (31), Ruthenian (30) and Lesser Poland (20) provinces. In total, they numbered 2359 monks. In the course of time, all the convents ended up within the borders of the partitioned countries. During the period of suppression, the Bernardines employed various strategies to save existing monasteries and provinces from abolition and to preserve their *modus vivendi*. These included: using acquaintances with government officials to save monasteries that had been suppressed, running monastery parishes, opening monastery schools for young people, attempts by provincials and guardians to maintain positive relations with the partitioning authorities, submitting to new orders from the state authorities, taking care of novitiates, formation and studies, placing themselves under the protection of diocesan bishops, emigrating, and provincials' efforts with bishops not to admit monks who wanted to secularize into their dioceses. In this way, the Bernardines saved their *modus vivendi*, although they failed to protect most of their monasteries against the suppression. In 1900, after unification with the Reformati, there was only one Galician religious province under the invocation of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary. It had only 323 monks and 28 convents.

* O. Aleksander Krzysztof Sitnik OFM – dr hab. historii Kościoła, Archiwum Klasztoru oo. Bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej
e-mail: krzysztofsitnik3@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5601-0492>

However, it laid the groundwork for further development of the Bernardines in free Poland.

Keywords: Bernardines; religious provinces; orders; partitions; monasteries; suppressions

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

W 1772 roku najwięcej klasztorów posiadała bernardyńska prowincja wielkopolska (37), następnie litewska (31), ruska (30) i małopolska (20). W sumie liczyły one 2359 zakonników. Z biegiem czasu wszystkie konwenty znalazły się w granicach państw zaborczych. W okresie kasat bernardyni stosowali różne strategie, aby ocalić istniejące klasztory i prowincje przed zniesieniem oraz zachować swój *modus vivendi*. Należały do nich: wykorzystywanie znajomości z urzędnikami państwowymi do ocalenia klasztorów skasowanych, prowadzenie przyklasztornych parafii, otwieranie szkół przyklasztornych dla młodzieży, próby zachowania przez prowincjałów i gwardianów pozytywnych stosunków z władzami zaborczymi, podporządkowywanie się nowym zarządzeniom władz państwowych, troska o nowicjaty, formację i studia, oddawanie się pod opiekę biskupom diecezjalnym, emigracja, starania prowincjałów u biskupów o nieprzyjmowanie do diecezji zakonników chcących się sekularyzować. Dzięki temu bernardyni ocalili swój *modus vivendi*, choć nie uchronili większości klasztorów przed kasatą. W 1900 roku, po zjednoczeniu z reformatami, funkcjonowała już tylko jedna zakonna prowincja galicyjska pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Liczyła jedynie 323 zakonników i 28 klasztorów. Stwarzała ona jednak podstawy do dalszego rozwoju bernardynów w wolnej Polsce.

Słowa kluczowe: bernardyni; prowincje zakonne; zakony; rozbiory; klasztory; kasaty

Cezurą w dziejach bernardynów był rok 1772, który kończył złoty okres rozkwitu Zakonu Braci Mniejszych, a rozpoczynał lata stopniowego zahamowania jego działalności i rozwoju, zanik klasztorów oraz całych prowincji. W 1772 roku w czasie I rozbioru Polski istniały cztery bernardyńskie prowincje zakonne: małopolska pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, licząca 444 zakonników (368 kapłanów, 65 kleryków i 115 braci zakonnych), wielkopolska pw. Matki Bożej Anielskiej, licząca 829 zakonników (517 kapłanów, 79 kleryków i 223 braci zakonnych), ruska pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, licząca 575 zakonników (274 kapłanów, 96 kleryków i 141 braci zakonnych) oraz litewska pw. św. Kazimierza, licząca 511 zakonników (274 kapłanów, 96 kleryków i 141 braci zakonnych). W sumie dawało to liczbę 2359 bernardynów. Poniżej w tabeli przedstawiono klasztory znajdujące się w granicach poszczególnych prowincji¹.

¹ F. Wolański, *Kasaty klasztorów bernardyńskich w Galicji w latach 1785-1789*, w: *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów se-*

Lp.	Klasztory w prowincji małopolskiej	Klasztory w prowincji wielkopolskiej	Klasztory w prowincji ruskiej	Klasztory w prowincji litewskiej
1	2	3	4	5
1.	Alwernia	Bydgoszcz	Brzeżany	Berezyna
2.	Bochnia	Warszawa (Czerniaków)	Brześć nad Bugiem	Bienica
3.	Góra Kalwaria	Gołańcz	Cudnów	Budslaw
4.	Kalwaria Zebrzydowska	Górka Klasztorna	Dubno	Cytowiany
5.	Karczówka	Grodzisk Wielkopolski	Dukla	Datnów
6.	Święta Katarzyna	Grodzisk k. Warszawy	Fraga	Dąbrowa
7.	Kazanów	Kadyny	Gwoździec	Grodno
8.	Kraków (Stradom)	Kalisz	Husiatyn	Hłusk
9.	Kraków (Żłóbek)	Kazimierz Biskupi	Janów	Iwie
10.	Krześlin	Kobylin	Janówka	Kowno
11.	Opatów	Koło	Jarmolińce	Kretynga
12.	Piotrkowice	Kościan	Jeleniec	Mikulin
13.	Warszawa (Praga)	Koźmin	Józefów	Mińsk
14.	Święta Anna	Lubawa	Krystynopol	Mohylew
15.	Radom	Łęczycza	Kustyń	Mozyrz
16.	Słupów	Łobżenica	Leśniów	Mścislaw
17.	Tarnów	Łowicz	Leżajsk	Nieśwież
18.	Tykocin	Nowe	Lublin	Orsza
19.	Wielka Wola (Paradyż)	Ostrołęka	Lwów	Pińsk
20.	Wieliczka	Ostrzeszów	Łuck	Połock
21.	–	Piotrków Trybunalski	Łuków	Sapieżyn
22.	–	Poznań	Przeworsk	Siedliszcze
23.	–	Przasnysz	Radecznicza	Słonim
24.	–	Ratowo	Rzeszów	Słuck
25.	–	Sieraków	Sambor	Telsze
26.	–	Skępe	Sokał	Traszkuny
27.	–	Stoczek Warmiński	Warkowice	Troki

kularyzacyjnych w Europie, t. 1, *Geneza. Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*, red. M. Derwich, Wrocław 2014, s. 191; H.E. Wyczawski, *Bernardyni polscy, 1772-1946*, t. 3, Kalwaria Zebrzydowska 1992, s. 28; K. Grudziński, *Bernardyni w latach 1772-1970. Prowincje i klasztory*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, cz. 3, red. J. Bar, Warszawa 1978, s. 9-17. Por. H. Gapski, *Klasztory zakonów franciszkańskich w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII wieku*, Lublin 2013, s. 33, 36, 59-66, 69-71.

1	2	3	4	5
28.	–	Strzegocin	Zasław	Wielona
29.	–	Świecie	Zbaraż	Wilno
30.	–	Toruń	Żytomierz	Witebsk
31.	–	Warszawa (św. Anna)	–	Wołożyn
32.	–	Warta	–	–
33.	–	Barczewo	–	–
34.	–	Widawa	–	–
35.	–	Wschowa	–	–
36.	–	Zamarte	–	–
37.	–	Złoczew	–	–

Jak wynika z powyższej tabeli, najwięcej klasztorów posiadała zakonna prowincja wielkopolska (37), następnie litewska (31), ruska (30) i małopolska (20). Z biegiem czasu wszystkie wymienione konwenty znalazły się w granicach państw zaborczych.

W okresie kasat bernardyni stosowali różne strategie, aby ocalić istniejące klasztory i prowincje przed zniesieniem oraz zachować swój *modus vivendi*. Widać to doskonale na przykładzie dziejów prowincji ruskiej i klasztoru lwowskiego, co opisałem już w pracy *Bernardyni lwowscy. Historia klasztoru i kościoła pod wezwaniem świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (1460-1785)*, wydanej w Kalwarii Zebrzydowskiej w 2006 roku (s. 173-183). Oto niektóre z nich.

1. Wykorzystywanie znajomości z urzędnikami państwowymi do ocalenia klasztorów skasowanych. Przyjmowanie parafii pod zarząd klasztorny

W Austrii cesarzowa Maria Teresa w stosunku do Kościoła kierowała się zasadami gallikanizmu, a więc praktycznie podporządkowania go racjom rządzonego w sposób oświeceniowy absolutystycznego państwa. Postanowiła wykorzystać ówczesną potęgę ideologiczno-ekonomiczną, jaką był Kościół, do restauracji przestarzałych struktur społeczno-państwowych. Stąd szereg przemyślanych reform kościelnych, nazywanych terezjańskimi, kontynuowanych później od 1780 roku przez jej syna Józefa II. Konsekwencją tych oświeceniowych działań było sprowadzenie Kościoła do rangi instytucji państwowych. Wszystkie one miały służyć Austrii. W myśl tej zasady tylko zakony czynne, zajmujące się pracą charytatywną i szerzeniem oświaty, miały rację bytu. Pozostałe, tzw. nieużyteczne, a więc przede wszystkim kontemplacyjne, zostały zniesione². Bernardyni, chcąc ocalić klasztory, podejmowali się prowadzenia parafii.

² Z. Zieliński, *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, Warszawa 1999, s. 44-45; tenże, *Niemcy. Zarys dziejów*, Kraków 1998, s. 98; E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony i zgromadzenia zakonne w Polsce w XIX i XX w.*, „Znak”, 137-138 (1965) s. 1654.

Przykładowo cesarz Józef II wydał 27 stycznia 1785 roku dekret kasacyjny bernardyńskiego klasztoru we Lwowie³. Konsulowie Józef Mehlbauer [Mehlbacher] oraz Franciszek Schumpeter 22 kwietnia 1785 roku rozpoczęli jego realizację, przejmując kompleks klasztorno-kościelny⁴. Wielu zakonników opuściło Lwów, jednak niektórzy ukryli się na poddaszu klasztornym oraz w wieży kościelnej, mając nadzieję na cud, który rzeczywiście się zdarzył⁵.

Bernardyni lwowscy podjęli starania o zwrot klasztoru i kościoła. Komisarz Benigny Buczyński skierował do władz państwowych pismo 10 marca 1785 roku. Uzasadniał w nim potrzebę posiadania przez zakonników zarówno klasztoru, jak i kościoła klasztornego. Zwrócił uwagę na zasadniczy aspekt polityki kościelnej Józefa II – „użyteczność zakonników”. Zapewniali oni bowiem opiekę duszpasterską mieszkańcom przedmieścia Halickiego⁶. Prowincjał Weigel podjął z kolei zabiegi mające na celu obronę placówki lwowskiej u gubernatora Józefa Brigido. Przyniosły one oczekiwany skutek. Jak dowodzi za Felicjanem Łobeskim Augustyn Chadam OFM, prowincjał i gubernatora łączyły więzy przyjaźni z lat szkolnych, przypisywane przez Sadoka Barączu OP ówczesnemu prefektowi kościoła św. Andrzeja Apostoła we Lwowie, Władysławowi Heinowi⁷. Dzięki życzliwej postawie gubernatora Brygido prowincjałowi Weiglowi udało się uchronić przed kasatą nie tylko klasztor we Lwowie, ale i w późniejszym okresie klasztory w Leszniowie i Sokalu (1788) oraz Krystynopolu (1802)⁸.

³ A.K. Sitnik, *Produkcja rękopiśmienna kancelarii Klasztoru oraz Prowincji Ruskiej i Galicyjskiej oo. Bernardynów we Lwowie jako podstawa zbiorów archiwalnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 78 (2002) s. 219; Grudziński, *Bernardyni w latach 1772-1970*, s. 21; K. Kantak, *Bernardyni polscy, 1573-1795-1932*, t. 2, Lwów 1933, s. 562; F. Waliński, *Kościół i klasztor oo. Bernardynów we Lwowie*, „Strzecha”, 2 (1869) z. 2, s. 50; S. Barącz, *Pamiętnik Zakonu WW. OO. Bernardynów w Polsce*, Lwów 1874, s. 370; Archiwum Generalne OFM w Rzymie (dalej: AKGR), rkps C 46, N. Golichowski, *Chronica Ordinis s. Francisci de Obs. seu PP. Bernardinorum in Polonia, concinnata*, Hierosolymis 1890, s. 399; Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział I (na Wawelu) akt staropolskich grodzkich i ziemskich, archiwów rodów i rodzin, kolekcji i zbiorów (dalej: APK I), fasc. 929, Teki Antoniego Schneidera, Lwów, bernardyni, s. 19.

⁴ APK I, fasc. 929, TSchn, s. 175a; Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie (dalej: APBK), rkps XXII-j-3, *Zbiór inwentarzy kościoła i klasztoru Bernardynów we Lwowie, 1785-1920*, s. 41-42.

⁵ Barącz, *Pamiętnik*, s. 370.

⁶ APBK rkps XXII-l-1, *Acta dotyczące administracji klasztoru Bernardynów we Lwowie, 1601-1939*, s. 73; APK I, fasc. 929, TSchn, s. 89.

⁷ A. Chadam, *Gwoździec*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 87; Barącz, *Pamiętnik*, s. 370-371; *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym etc.*, t. 1, oprac. A. Schneider, Lwów 1871, s. 68; APK I, fasc. 929, TSchn, s. 113.

⁸ J. Kachel, *Dzieje kościoła i klasztoru ojców bernardyńców w Zbarażu*, Kalwaria Zebrzydowska 2001, s. 83; A. Chadam, *Leszniów*, w: *Klasztory*, s. 173; tenże, *Sokal*, w: *Klasztory*, s. 348; tenże, *Krystynopol*, w: *Klasztory*, s. 168; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 562-563.

W 1785 roku cesarz Józef II przybył do Lwowa. Przy okazji zwiedzania klasztorów i kościołów lwowskich sugerował urzędnikom ich przyszłe przeznaczenie⁹. Starający się o powstrzymanie wyroku kasacyjnego bernardyńskiego klasztoru gubernator Brigido

(...) podczas zwiedzania miasta przez tegoż monarchę tak zakierował, iż cesarz mimowolnie wedle klasztoru kroki swe zwracając, gdy pięknocią uderzony kościoła o niego otaczające osoby zapytał, wówczas za pociągnięciem dzwonka całe grono zakonników z swym prowincjałem wyszło z klasztoru i z powiną czcią wprowadziło monarchę do świątyni¹⁰.

Wystrój wnętrza świątyni, uprzejmość gospodarzy i zapewnienia gubernatora o gorliwej działalności duszpasterskiej bernardynów niewątpliwie wywarły na cesarzu wrażenie, skoro cofnął dekret kasacyjny¹¹. Dnia 31 sierpnia 1786 roku Buczyński otrzymał z Gubernium pismo informujące o powierzeniu bernardynom lwowskim duszpasterstwa parafialnego¹². Na mocy tego dekretu (1 maja 1788 roku) *cura animarum* została powierzona 12 kapłanom i 3 braciom zakonnym. Arcybiskup lwowski potwierdził 6 maja 1788 roku utworzenie parafii przy klasztorze i kościele św. Andrzeja Apostoła, tymczasowo bez wytyczenia jej granic¹³.

2. Otwieranie szkół przyklasztornych

W drugiej połowie XVIII wieku, w dobie oświecenia, dzięki reformie szkolnictwa przeprowadzonej przez ks. Stanisława Konarskiego i energicznej działalności Komisji Edukacji Narodowej w społeczeństwie polskim odżyło zrozumienie dla nauki i kształcenia młodzieży, zachodziła zatem konieczność objęcia oświatą szerszych mas młodych ludzi. W organizowanie szkolnictwa włączyli się również bernardyni, choć edukacja młodzieży nie była ich charyzmatem zakonnym. Pomimo to u zmięchu politycznej niepodległości Polski, w drugiej połowie XVIII wieku, rozpoczęli działalność oświatową, którą rozwijali w różnych rejonach kraju niemal do końca XIX wieku. W ciągu kilkudziesięciu lat bernardyni prowadzili łącznie 46 szkół. Dziesięć z nich, przynajmniej w pewnych okresach, było na poziomie szkół średnich (podwydziałowe, powiatowe, gimnazjalne)¹⁴.

Na terenie prowincji małopolskiej istniała tylko jedna szkoła (elementarna) w Opatowie. W prowincji wielkopolskiej funkcjonowało osiem placówek w: Warcie, Skępem, Przasnyszu, Ostrołęce, Strzegocinie, Kole, Warszawie-Czerniakowie i Łowiczu. Najwięcej było ich w prowincji litewskiej, bo aż 24. Prowadzone były

⁹ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Lwowie*, Lwów-Warszawa 1925, s. 100; APK I, fasc. 929, TSchn, s. 113.

¹⁰ Barącz, *Pamiętnik*, s. 371.

¹¹ Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 563; [S. Z.], *Kościół oo. Bernardynów we Lwowie*, „Przyjaciół Domowy”, 19 (1862) nr 32, z. 2, s. 252-253.

¹² APBK, rkps XXII-1-1, *Acta dotyczące administracji klasztoru Bernardynów we Lwowie*, s. 71.

¹³ APBK, rkps RGP-c-2, *Protokół czynności urzędu prowincjańskiego zakonu bernardynów w Galicji, 1781-1797*, s. 171.

¹⁴ Szerzej na temat szkół prowadzonych przez bernardynów zob. A.K. Sitnik, *Szkoły bernardyńskie na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1772-1864*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 41 (2019) s. 7-34.

przy klasztorach w: Traskunach, Datnowie, Telszach, Mścislawiu, Bienicy, Kretyndze, Wilnie, Budślawiu, Mińsku, Wołożynie, Trokach, Hłusku, Mohylewie, Słonimiu, Nieświeżu, Cytowianach, Wielonie, Berezynie, Szumiaczu, Łozowicy, Pińsku, Iwii, Grodnie i Oranach. W prowincji ruskiej (tzw. zakordonowej) bernardyni prowadzili 11 szkół elementarnych w: Janowie, Jarmolińcach, Żytomierzu, Cudnowie, Zaslawiu, Dubnie, Warkowiczach, Kustyniu, Janówce, Łucku oraz Brześciu nad Bugiem. Na terenie prowincji galicyjskiej istniały tylko dwie szkoły – w Zbarażu i Gwoźdźcu¹⁵.

Rodzi się zatem pytanie, na ile działalność oświatowa bernardynów była związana z działalnością Komisji Edukacji Narodowej, która po skasowaniu jezuitów angażowała na miarę możliwości do pracy inne zakony, na ile wynikała ona z koncepcji zaborców, którzy w ten sposób pojmowali w duchu oświecenia „użyteczność” zakonów, a na ile była to świadoma próba wykazania przez bernardynów owej „użyteczności” wobec władz.

3. Zachowanie *status quo* z władzami państwowymi

Jednym ze sposobów przetrwania było zachowanie poprawnych relacji prowincjałów z nowymi władzami państwowymi. Ówczesni prowincjałowie ruscy w stosunku do władz austriackich przyjęli politykę zachowawczą. Stąd więc pisemny akt hołdu i lojalności zakonników wobec Marii Teresy, złożony gubernatorowi Janowi Antoniemu Pergenowi (1772-1774) przez prowincjała Wenantego Tyszkowskiego, wyrażał przede wszystkim troskę o zachowanie *status quo*¹⁶. Utrzymanie bowiem jak najlepszych układów z władzami austriackimi w dalszej perspektywie miało na celu przetrwanie Zakonu na ziemiach zabranych.

Władze rządowe zaczęły powoli ingerować w sprawy wewnętrzne Zakonu. Maria Teresa zmieniła dotychczasowy ustrój bernardyńskich klasztorów, poddając je wizytacji arcybiskupa lwowskiego (1777). Decyzja cesarzowej podważała oczywiście prawa zakonów egzymowanych¹⁷. Bardziej szczegółowe reformy w tym zakresie rozpoczął Józef II w 1781 roku. Wprowadził mianowicie *placetum regium* na wszystkie pisemne zarządzenia papieskie. Zakonnikom zakazał kontaktu ze swoimi przełożonymi generalnymi w Rzymie oraz klasztorami w Polsce. Kompetencje ministrów generalnych scedował na biskupów ordynariuszy, tym samym bezpośrednio podporządkowując im klasztory. Część konwentów prowincji ruskiej, z lwowskim na czele, znalazła się zatem pod jurysdykcją arcybiskupa lwowskiego Ferdynanda Kickiego (Brzeżany, Fraga, Gwoździec, Husiatyn, Krystynopol, Leszniów, Sokal i Zbaraż) oraz biskupa przemyskiego Józefa Kierskiego (Leżajsk, Przeworsk, Radecznica, Rzeszów, Sambor). Klasztor w Dukli został podporząd-

¹⁵ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, w: *Zakon Braci Mniejszych – Franciszkanów*, cz. 3, *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, red. J.R. Bar, Warszawa 1978, s. 80.

¹⁶ W. Murawiec, *Tyszkowski Wenanty*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 503; H.E. Wyczawski, *Schematyzm bernardyński z 1753 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 26 (1973) s. 280; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 560.

¹⁷ Termin „egzempcja” wyjaśnia: A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992, s. 109-120.

kowany tarnowskiemu wikariuszowi generalnemu Janowi Duwallowi¹⁸. Spośród zakonników biskupi powoływali w swoich diecezjach komisarzy, ograniczając tym samym do minimum władzę prowincjałów. Przykładowo abp Kicki desygnował na urząd komisarza archidiecezji lwowskiej Benignego Buczyńskiego¹⁹.

W zaistniałej sytuacji prowincjał ruski Liboriusz Zwierzchowski przeniósł rezydencję ze Lwowa w granice Polski, do klasztoru w Zasławiu, będącego drugim po lwowskim konwencie co do znaczenia w prowincji ruskiej²⁰. Reakcja Gubernium była natychmiastowa. Na mocy patentu z 24 marca 1781 roku, zabraniającego klasztorom utrzymywania kontaktu z przełożonymi znajdującymi się za granicą Austrii, pozbawiło ono Zwierzchowskiego wykonywania władzy nad klasztorami usytuowanymi w Galicji. Zabroniło też zakonnikom galicyjskim odbywania kapituł, a co za tym idzie – wyboru nowego prowincjała²¹.

Zwierzchowski z kolei zwołał kapitułę do Zasławia (1781). Pomimo zakazu władz państwowych przybyło na nią 11 przełożonych galicyjskich. Z istniejących w granicach Rzeczypospolitej 15 klasztorów zarząd prowincji utworzył oddzielną prowincję ruską pw. Niepokalanego Poczęcia NMP. Na jej czele stanął Honorat Wolski. Przełożonych galicyjskich biorących udział w kapitule zasławskiej Gubernium pozbawiło urzędów²². Gubernator Brigido uchronił od kary jedynie gwardiana klasztoru bernardyńskiego w Gwoźdźcu, swojego przyjaciela Eukarpiego Weigla²³.

Na mocy patentu (1778) umożliwiającego zakonowi posiadającemu ponad 12 klasztorów erygowanie prowincji²⁴, bernardyni otrzymali cesarskie pozwolenie na utworzenie w Galicji osobnej jednostki administracyjnej. Dnia 11 grudnia 1784 roku gubernator Brigido (czerwiec 1780 – październik 1794 roku) ogłosił bernardynom cesarski patent obejmujący szereg przeobrażeń ustrojowych nie tylko prowincji, ale i klasztorów. Józef II pozbawił zatem grona doradczego prowincjała i gwardiana, znosząc urzędy definitorów prowincji i dysekretów klasztoru. Prowincjałom nakazał zwoływać kapituły prowincjalne co sześć lat w maju. Kapituła miała jedynie na celu dokonać wyboru nowego lub zatwierdzić dotychczasowego ministra prowincjalnego. Zatwierdzać tego samego prowincjała mogła wielokrot-

¹⁸ Cesarz Józef II dekretem z 20 września 1783 roku z galicyjskich terenów diecezji krakowskiej utworzył diecezję tarnowską. Działanie cesarskie usankcjonował papież Pius VI bullą *In suprema* w 1786 roku. Pierwszym biskupem po śmierci nominata Jana Duwalla został Florian Janowski, benedyktyński opat tyński; B. Kumor, *Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze austriackim (1772-1815)*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań-Warszawa 1979, s. 283.

¹⁹ H.E. Wyczawski, *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru bernardynów i kalwaryjskich Drózek*, Kalwaria Zebrzydowska 1987, s. 176; Grudziński, *Bernardyni w latach 1772-1970*, s. 18, 19; N. Golichowski, *Upominek dla czcigodnej zakonnej Braci oo. Bernardynów w Galicji i W. Ks. Krakowskiem*, cz. 1, *Szereg prowincjałów i wykaz wypadków znaczniejszych*, Lwów 1895, s. 34.

²⁰ H.E. Wyczawski, *Zasław*, w: *Klasztory*, s. 451-455.

²¹ P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska, 1773-1914*, Lublin 1984, s. 27; Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 35; N. Golichowski, *Przed nową epoką. Materiały do historii oo. Bernardynów w Polsce*, Kraków 1899, s. 183.

²² Grudziński, *Bernardyni w latach 1772-1970*, s. 20.

²³ Chadam, *Gwoździec*, s. 87.

²⁴ Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 196.

nie. Poza jej kompetencjami pozostało przenoszenie zakonników z klasztoru do klasztoru. Prowincjał był zobowiązany powiadomić o swoim wyborze biskupów ordynariuszy diecezji, na terenie których leżały klasztory podległe jego jurysdykcji, a także gubernatora Galicji. Został również pozbawiony obowiązku wizytacji całej prowincji. Wyjątkowo mógł ingerować w życie klasztoru oraz dokonać translokacji zakonnika w sytuacji poważnych nadużyć. Gwardiana wybierała wspólnota pod przewodnictwem wikarego co trzy lata spośród własnych kapłanów lub pochodzących z innej wspólnoty. Ten sam kandydat mógł być zatwierdzany przez prowincjała i konsystorza na kolejne kadencje. Przełożony wraz ze wspólnotą powoływał pozostałych urzędników klasztoru, których wyboru nie musiał zatwierdzać prowincjał²⁵.

Powołując się na wyżej wymienione przepisy, gubernator zezwolił bernardynom na odbycie kapituły. Zwołał ją do klasztoru lwowskiego Benigny Buczyński, komisarz klasztorów zakonnych w archidiecezji lwowskiej z ramienia abp. Ferdynanda Kickiego. Buczyński pełnił również obowiązki gwardiana klasztoru lwowskiego, zaś prefektem kościoła klasztornego został Władysław Hein²⁶. Obrady rozpoczęły się 1 maja 1785 roku. Przybyli na nie komisarze klasztorów: Sylwester Feichtinger z nominacji wikariusza generalnego Jana Duwalla dla galicyjskiej części diecezji krakowskiej oraz Auksencjusz Buczyński z nominacji biskupa przemyskiego Józefa Kierskiego²⁷. Wzięli w nich udział również gwardiani klasztorów usytuowanych: we Lwowie, w Brzeżanach, Dukli, Fradze, Gwoźdźcu, Husiatynie, Krystynopolu, Leszniowie, Leżajsku, Przeworsku, Radezniczy, Rzeszowie, Samborze, Sokalu i Zbarażu, a także w Tarnowie, Bochni i Kalwarii Zebrzydowskiej, wchodzących do 1772 roku w skład prowincji małopolskiej. Z tychże konwentów została utworzona prowincja galicyjska. Został jej nadany oficjalny tytuł Prowincji bł. Jana z Dukli i pod opieką NMP Niepokalanie Poczętej. Druga część wezwania prowincji *notabene* wyraźnie wskazywała na „łączność” z prowincją ruską powstałą w Polsce w 1781 roku. Zgromadzeni na kapitule 11 głosami wybrali na urząd prowincjała Eukarpiego Weigla, gwardiana klasztoru w Gwoźdźcu. Wybór został zatwierdzony w 1785 roku przez władze kościelne: arcybiskupa lwowskiego Kickiego 17 maja, oficjała tarnowskiego Duwalla 17 maja, biskupa przemyskiego Antoniego Betańskiego 25 maja. Ostatecznie kandydaturę tę zatwierdziło Gubernium 16 czerwca. Pomimo zakazu drogą poufną prowincjał poinformował o swoim wyborze generała Zakonu Paschalisa Frosoniego a Varisio, który również pozytywnie ustosunkował się do jego wyboru. Weigel pozostał na urzędzie gwardiana klasztoru w Gwoźdźcu, nie przenosząc się do domu prowincjalnego we Lwowie²⁸.

²⁵ APBK, rkps RGP-a-6, *Archivium Provinciae Beati Joannis Duklani sub protectione Immaculate Conceptae Beatae Mariae semper Virginis*, 1784-1825, s. 1-2; rkps XXII-c-13, *Kopiarz pism okólnych konsystorza metropolitalnego lwowskiego i cyrkularzy władz cywilnych nadesłanych do klasztoru Bernardynów we Lwowie*, 1781-1803, s. 9-10.

²⁶ APBK, rkps XXII-j-3, *Zbiór inwentarzy*, s. 42, 42a.

²⁷ Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 56-57; APBK, rkps RGP-a-6, *Archivium Provinciae Beati Joannis Duklani*, s. 3.

²⁸ Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 35; Grudziński, *Bernardyni w latach 1772-1970*, s. 20; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 562; Barącz, *Pamiętnik*, s. 24; APBK, rkps RGP-a-6, *Archivium Provinciae Beati Joannis Duklani*, s. 2-3, 6-8.

Kapituła obradująca we Lwowie (1785) po dokonaniu wyboru prowincjała w zasadzie powinna zostać rozwiązana. Tymczasem ojcowie kapitulni, przekraczając kompetencje określone przez władze państwowe, podjęli uchwałę normującą odmawianie modlitw za zmarłych zakonników w prowincji (tzw. sufragia)²⁹. Klasztor, w którym zmarł zakonnik, został zobowiązany do odprawienia za jego duszę Mszy śpiewanej z katafalkiem, kapłani natomiast po trzy Msze nieśpiewane. Pozostałe konwenty prowincji miały odtąd obowiązek odprawiania jednej Mszy śpiewanej z konduktem, kapłani po jednej Mszy recytowanej, bracia zakonni zaś winni odmówić przepisane modlitwy. Został ustalony porządek modlitw na dni powszednie w każdym klasztorze. Kapituła zniosła wszystkie modlitwy oprócz porannych, takich jak: *Godzinki o NMP*, antyfony *Pod Twoją obronę (Sub Tuum praesidium)*, medytacja i *Officium Divinum* oraz popołudniowych: nieszpory, kompleta i jutrznia dnia następnego. Zaleciła dodawanie we Mszach kolekty o pomyślność cesarza. Wszystkich zakonników zobowiązała do przestrzegania zarządzeń państwowych³⁰. Zakonnym komisarzom biskupim nadała przywileje eksprowincjałów, a nie, jak twierdzi Józef Kachel OFM: „powołała trzech komisarzy zakonnych dla poszczególnych diecezji”³¹. Lwowska kapituła prowincjalna nie miała bowiem wówczas takich kompetencji.

Rząd pruski również stosował ograniczenia. Dekretem królewskim z 31 marca 1783 roku zabronił przyjmowania do klasztorów w Prusach zakonników z zagranicy, a więc i z Polski. Mimo to jeszcze 8 stycznia 1811 roku prowincjał Daniel Mrozkiewicz wysłał do Barczewa o. Edwarda Dobrowolskiego³². Byli zakonnicy, którzy sami uciekali z Prus przed biedą i poniżeniem ku irytacji urzędników. W czerwcu 1821 roku został skasowany klasztor w Lubawie. Pozostało w nim dwóch bernardynów – Amand Schulz i Modest Mocki. Dnia 8 czerwca Schulz wyjechał na odpust do Skępego w Polsce, skąd pisemnie poinformował, że nie chce wracać do Prus³³. W 1792 roku prowincjał Jan Nepomucen Modlibowski musiał pod presją rządu zamianować na kongregacji międzykapitulnej w Koźminie osobnego delegata na klasztor w Prusach w osobie o. Romana Waxa³⁴. Po II i III rozbiorze, kiedy cała prowincja znalazła się w Prusach, rząd wprowadził kontrolę zakonnych kapituł prowincjalnych. Wolno je było nadal urządzać, ale za zezwoleniem władz na osiem tygodni przed upływem kadencji urzędującego prowincjała. Wybrany prowincjał musiał uzyskać zatwierdzenie regencji i zapłacić za to 10 talarów. Prowincjał mógł przenosić zakonników z klasztoru do klasztoru tylko z bardzo ważnych powodów

²⁹ Zarząd prowincji starał się następnie o zatwierdzenie przez Gubernium decyzji podjętych na wspomnianej kapitule; APBK, rkps RGP-c-3, *Protocollum expeditionum stante provincialatu ARP Eucarpii Weigel in negotiis Provinciae partim ad – locorum ordinarios partim ad – regnorum Galiciae et Lodomeriae gubernium factarum*, 1785-1790, s. 11.

³⁰ APBK, rkps RGP-a-6, *Archivium Provinciae Beati Joannis Duklani*, s. 4.

³¹ Kachel, *Dzieje kościoła i klasztoru ojców bernardynów w Zbarażu*, s. 55.

³² APBK, rkps W-18a, Kopiarz pism kancelarii prowincjała wielkopolskiego Zakonu Braci Mniejszych Bernardynów, 1809-1815, s. 178.

³³ W. Zawadzki, *Losy franciszkanów w Prusach Zachodnich w okresie kasaty ich klasztorów*, „*Hereditas Monasteriorum*”, 2 (2013) s. 104.

³⁴ Zob. Zawadzki, *Losy franciszkanów w Prusach Zachodnich*, s. 101.

i zawsze za zgodą państwowej władzy administracyjnej. Próba przeniesienia bez zgody władz we wrześniu 1809 roku bernardyna Donata Lewikowskiego z klasztoru w Nowem do Świecia obrazuje, że zakaz translokacji był nie tylko sposobem ograniczenia wolności, ale też metodą zastraszenia i upokorzenia zakonników. Kapituły mogły ustanawiać jak dotąd gwardianów, ale władze rządowe miały zbadać, jakich byli oni obyczajów i lojalności wobec państwa oraz czy przynajmniej dwie trzecie zakonników w danym klasztorze akceptuje ich wybór³⁵.

4. Podporządkowywanie się gwardianów nowym zarządzeniom władz państwowych

Także gwardianie bernardyńskich klasztorów znajdujących się w Austrii generalnie nie sprzeciwiali się nowej władzy, dbając tym samym o utrzymanie z nią poprawnych stosunków. Przykładowo nad klasztorom lwowskim cesarzowa rozciągnęła swoją opiekę. Czy tylko dzięki spolegliwości zakonników? Moim zdaniem, decydującą rolę odegrał tu kult relikwii św. Stefana I, króla węgierskiego, przechowywanych przez bernardynów w kościele lwowskim³⁶. Maria Teresa w 1741 roku została królową Węgier. Chcąc podkreślić związki zabranych w 1772 roku ziem polskich z królestwem węgierskim, nawiązała do tradycji, rzekomo przez nią kultywowanej, ciągłości historycznej księstwa halickiego zarządzanego czasowo przez członków węgierskich dynastii Arpadów (pierwsza połowa XIII wieku) i Andegawenów (druga połowa XIV wieku). Stąd Królestwo Galicji i Lodomerii oraz zainteresowanie tej głęboko religijnej władczyni bernardyńskimi relikwiami świętego władcy Węgier z dynastii Arpadów³⁷. Poleciała zbadać je gubernatorowi Heinrichowi Auerspergowi (czerwiec 1774 – czerwiec 1780 roku)³⁸. Po orzeczeniu

³⁵ Tamże, s. 98; P.P. Gach, *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914*, Lublin 1999, s. 160-161; J.A. Mazurek, *Kasata zakonu bernardynów w zaborze pruskim*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 1, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1972, s. 455, 458; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 525.

³⁶ N. Golichowski, *Kościół oo. Bernardynów we Lwowie*, Lwów 1911, s. 8; AKGR, rkps C 41, *Chronicon provinciae Russiae Immaculatae Conceptionis in Regno Polonia, auctore pater Bernardino Kaliski anno 1647, transcriptio facta pater Ferdinandus Kaizer, provinciae S. Joanni Capistrani, Budapestini 1888*, k. 16v; APBK, rkps M-2, *Topographia specialis feliciter incipit Provinciae Poloniae anno Virginei Partus 1597, 1453-1642*, k. 80v; rkps M-3, *Singulorum Provinciae Poloniae coenobiorum ordinis divi Francisci Regularis Observantiae topographia specialis feliciter incipit, 1453 – ok. 1590*, k. 32; rkps RGP-b-2, *Laconicum novellae Provinciae Russiae titulo Immaculatae Conceptionis B. V. M. insignitae aliquotve eiusdem locorum et conventuum myrrhothecium seraphico Fratrum Minorum Regularis Observantiae ordini mellificans collectum fratre Bernardino Kaliski – compilatum Leopoli ad S. Andream Apostolum die 17 Aprilis anno Domini 1647, 1460-1667*, s. 20.

³⁷ Święty Stefan I (997-1038), koronę przyjął w 1001 roku oraz uzyskał od papieża Sylwestra II pozwolenie na utworzenie metropolii w Ostrzyhomiu (Esztergom) z ośmioma biskupstwami. Kanonizowany w 1083 roku, został patronem Węgier; J. Kwolek, *Początki biskupstwa przemyskiego*, „Nasza Przeszłość”, 43 (1975) s. 9; Z. Sułowski, *Początki Kościoła polskiego*, w: *Kościół w Polsce. Średniowiecze*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 24.

³⁸ Golichowski, *Kościół oo. Bernardynów we Lwowie*, s. 9; I. Chodynicki, *Historia stołecznego królestw Galicji i Lodomerii miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów teraźniejszych*, Lwów 1829, s. 375; APK I, fasc. 929, TSchn, s. 215.

ich autentyczności przez Auersperga, na podstawie dokumentów przechowywanych wraz z relikwiami w srebrnej skrzynce, nakazała bernardynom lwowskim w 1775 roku wprowadzić do nabożeństw odprawianych w ciągu roku w kościele uroczystą oktawę ku czci św. Stefana. Na tę okazję podarowała zestaw szat liturgicznych³⁹ oraz wynagrodzenie pieniężne dla klasztoru, wypłacane z cesarskiej kasy w wysokości 100 złotych reńskich⁴⁰. Postawiła zatem przed bernardynami niebłahy cel permanentnego przypominania wiernym o tradycyjnej jedności polityczno-religijnej królestw. Prawdopodobnie przekazanej za modlitwy kwoty klasztor nigdy nie pobierał.

Poszczególne klasztory prowincji ruskiej podporządkowały się również cesarskim reformom liturgicznym. Maria Teresa zniósła szereg świąt kościelnych (1773), zabroniła odprawiania nabożeństw wielkopostnych (1776) oraz publicznych kar i pokut kościelnych (1779). Osobny patent (1778) regulował sposób odprawiania pogrzebów. Józef II, współregent (od 1765), z chwilą objęcia pełnej władzy wystosował szereg bardziej szczegółowych zarządzeń, m.in. zezwolił jedynie na procesje w Boże Ciało i dni krzyżowe (1783). W tym samym roku wydał dekret nakazujący kaznodziejom przygotowywanie kazań na podstawie aprobowanych przez władzę podręczników. Jedynie takie mogły być wygłaszane z ambony. W 1784 roku zarządził usunięcie wotów z obrazów otaczanych kultem w kościołach⁴¹.

Majątki klasztorów, wobec których państwo planowało likwidację, miały zasilić powstały w 1782 roku tzw. fundusz religijny, utworzony w znacznej mierze z dóbr zniesionych klasztorów jezuickich (1773), a przeznaczony na potrzeby Kościoła. Chcąc zatrzymać pieniądze w Austrii, Maria Teresa wydała patent zakazujący wywozu waluty za granicę (1774). Bernardyni nie mogli zatem wysyłać kwot podatkowych przeznaczonych na potrzeby Kurii Generalnej w Rzymie, utrzymując jedynie prowincjała rezydującego we Lwowie. Sytuacja uległa niedługo pogorszeniu, gdyż 8 marca 1775 roku wyszedł kolejny dekret zakazujący prowincjałom utrzymywania własnej kasy⁴².

W celu przejęcia dóbr klasztornych przez państwo cesarzowa wydała kolejne patenty: zobowiązujący zakonników do przedłożenia Gubernium dokumentów erekcyjnych i donacyjnych oraz sporządzania inwentarzy majątków klasztornych ruchomych i nieruchomych (1775)⁴³. W ten sposób przykładowo w klasztorze lwowskim w 1781 roku został przygotowany spis dóbr ruchomych i nieruchomych. Na jego podstawie ogólny dochód wynosił 8701,35 złotych reńskich. Pochodził

³⁹ APBK, rkps XXII-j-2, *Regesta ecclesiae, sacrarii et reliquae omnis supellectilis conventus custodialis Leopoliensis ad S. Andream Apostolum Patrum Bernardinorum sub regimine A. R. Patris Severini Ryszkowski — pro tunc custodis et guardiani conscripta ad capitulum Sokalii celebrandum anno Domini 1775*, s. 6.

⁴⁰ Barącz, *Pamiętnik*, s. 370; APK I, fasc. 929, TSchn, s. 175a; AKGR, rkps C 46, Golichowski, *Chronica Ordinis s. Francisci*, s. 501; APBK, rkps XXII-k-2, *Inwentarz archiwum klasztoru Bernardynów we Lwowie*, poł. XIX w. — 1892, s. 337.

⁴¹ J. Wysocki, *Kościół katolicki w zaborze austriackim w latach 1772-1815*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 2, cz. 1, s. 245, 254, 255.

⁴² Gach, *Kasaty zakonów*, s. 25.

⁴³ APK I, fasc. 929, TSchn, s. 175a.

on z Mszy fundacyjnych i innych fundacji (1577,3 złr), z pogrzebów, procesji (190 złr), ze składek (2656,5 złr) oraz z długu od Szymona Sokulskiego. Winny on był klasztorowi z zatrzymanej jałmużny 1750 złotych reńskich. W całym tym rozliczeniu na utrzymanie jednego zakonnika wypadało 300 złotych reńskich, pomijając datki przekazywane od rodziców i przyjaciół⁴⁴.

W 1785 roku władze wiedeńskie domagały się od Gubernium przedstawienia dóbr klasztornych. Konsulowie polecili zatem zakonnikom wykonać spis dóbr klasztornych i kościelnych. W ten sposób przykładowo w klasztorze lwowskim powstały dość szczegółowe *Regesta kuchni, forasteryum, refektarza, kuźni z ślusarnią, stelmaszni z stolarnią y bednarnią etc. spisane die 22-da Aprilis 1785 anno. Sub regimine Ad[modu]m R[everen]di Patris Benigni Buczyński pro tunc custodis conventus Leopoliensis nec non commissarii conventuum per Archidioecesim Leopoliensem*⁴⁵. W tym samym roku lwowski kościół bernardynów został zupełnie ograbiony z kosztowności⁴⁶. Według szacunków Władysława Chotkowskiego, Austriacy zabrali srebra kościelne o wartości 5991 florenów, zaś majątek został wyceniony na 6989 florenów⁴⁷. Podobne inwentarze powstawały także w innych klasztorach bernardyńskich, jak chociażby w Brzeżanach, Fradze, Sokalu⁴⁸.

Maksymilian Rychter pod nieobecność administratora dochodów skarbowych podpisał 25 listopada 1774 roku rozporządzenie zezwalające bez żadnych opłat przewozić żywność i inną jałmużnę do klasztoru⁴⁹. Zbieranie przez zakonników jałmużny zostało zakazane patentem z 1777 roku, powtórzonym trzy lata później⁵⁰. Bernardyni podporządkowali się tym zakazom. Przykładowo autorzy nekrologów lwowskich bernardynów wymieniają ostatniego brata kwestarza, Afrodyzego Błędzińskiego, zmarłego w 1768 roku⁵¹.

Bernardyni również z władzami pruskimi próbowali ułożyć pozytywne stosunki. Kiedy w 1793 roku nastąpił II rozbiór Polski, Łowicz dostał się pod panowanie pruskie. Z tą chwilą bernardyni łowiccy stali się poddanyami króla pruskiego. O ile stosunek zakonników do Sejmu Czteroletniego i Konstytucji 3 maja był pozytywny i świadczył o poczuciu patriotyzmu, o tyle dziwny wydaje się spokój, z jakim pogodzili się bernardyni z tym stanem rzeczy, we wzmiankach bowiem

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ APBK, rkps XXII-j-3, *Zbiór inwentarzy*, s. 41, 42a.

⁴⁶ H.E. Wyczawski, *Lwów*, w: *Klasztory*, s. 196; A. Prochaska, *OO. Bernardyni lwowscy*, Lwów 1919, s. 10.

⁴⁷ W. Chotkowski, *Grabieże kościelne w Galicyi*, cz. 1, Kraków 1919, s. 52; tamże, cz. 2, s. 294.

⁴⁸ A.K. Sitnik, *Wybrane inwentarze bernardyńskich kościołów i klasztorów repatriowanych z XVIII i XIX wieku*, Kalwaria Zebrzydowska 2021; tenże, *Inwentarze klasztoru i kościoła klasztorowego bernardynów w Brzeżanach z lat 1781-1848*, „Hereditas Monasteriorum”, 5 (2014) s. 383-414.

⁴⁹ APK I, fasc. 929, TSchn, s. 175a.

⁵⁰ Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 195, 198; tenże, *Kalwaria Zebrzydowska*, s. 153, 159; E. Sokolowski, *Dzieje klasztoru oo. Bernardynów pod nazwą „Żłóbek” w Krakowie*, Kraków 1949, s. 85; Chotkowski, *Grabieże kościelne w Galicyi*, cz. 1, s. 19, 21; tenże, *Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*, t. 2, Kraków 1909, s. 168.

⁵¹ A.K. Sitnik, *Bernardyni lwowscy. Historia klasztoru i kościoła pod wezwaniem świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (1460-1785)*, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 112, 390.

kronikarza nie wyczuwa się smutku, jakiego należałoby się spodziewać, tracąc niepodległość. Tymczasem kronikarz klasztornej najsłodszej nazywa króla pruskiego *Serenissimus Rex* i bez oburzenia czy przynajmniej ubolewania opisuje składanie mu *homagium*. Dnia 22 października 1793 roku przybył do Łowicza Fryderyk Wilhelm witany przez prymasa Michała Poniatowskiego, biskupa poznańskiego Ignacego Raczyńskiego i zebrane duchowieństwo. Monarsze pruskiemu dedykowane były również pełne uniżoności napisy: pod orłem z rozpiętymi skrzydłami – „Sub umbra alarum Tuarum protege nos et laeti servicimus Tibi” („W cieniu Twoich skrzydeł wspomagaj nas i radośni będziemy Ci służyli”) oraz podtrzymywany ręką kapłana – „Benedic etiam clero Pater mi” („Błogosław też duchowieństwu, Ojcze mój”).

W ten sposób złożone *homagium* obcemu monarsze rzuciło cień na społeczeństwo Łowicza, a zwłaszcza na duchowieństwo, które uniżając się przed zaborcą, chciało zapewne zabezpieczyć swój byt. Ze sposobu, w jaki kronikarz to zdarzenie opisał, można wnioskować, że i bernardyni szukali łaski króla pruskiego, biorąc udział w składaniu *homagium*⁵².

5. Opieka biskupów diecezjalnych

Biskupi próbowali ratować życie zakonne w swoich diecezjach. Biskupi kujawsko-kaliscy (od 1925 roku włocławscy) podjęli ten trud w klasztorze kolskim. Biskup Aleksander Bereśniewicz (1883-1902) odwoływał zakonników przebywających poza klasztorami z pracy parafialnej, aby zasilili wymierającą wspólnotę konwencką. W ten sposób do Koła trafili w 1893 roku January Walkowski (zm. w 1895 roku, w 74. roku życia) i Poncjjan Pniewski⁵³. Z kolei bp Stanisław Zdzitowiecki (1902-1927) ustanowił paulina z Jasnej Góry Alfonsa Jędrzejewskiego przełożonym klasztoru⁵⁴.

Po III rozbiore Polski na terenie Rosji znalazły się klasztory zarówno prowincji ruskiej, jak i litewskiej bernardynów. Ponieważ prowincja ruska z powodu małej liczby nowicjuszy powoli się kurczyła, a bernardyni zaczęli w liberalny sposób podchodzić do dyscypliny zakonnej, przychylny zakonnikom biskup łucki i żytomierski Kasper Cieciszowski zaproponował w 1813 roku wikariuszowi tejże prowincji Grzegorzowi Rumerowi, aby klasztory ruskie połączyć z silną personalnie prowincją litewską. Wówczas zakonnicy mogliby wzmocnić klasztory na Wołyniu i Podolu. Biskup Cieciszowski w liście skierowanym do Rumera z Łucka 2 czerwca 1813 roku napisał:

Smutny i opłakany stan Prowincji Ruskiej Bernardyńskiej daje się widzieć każdemu. Nad to mała jest liczba osób, mniejsza nierównie zdatnych i pożytecznych ludzi. Zgorszenia nadto są widoczne. Duch zakonnej prawie wygasł. Czas myśleć, aby piękne klasztory i kościoły nie zostały obrócone do użytku

⁵² T. Kozłowski, A.K. Sitnik, *Bernardyni łowiccy. Historia klasztoru i kościoła pw. św. Bartłomieja Apostoła w Łowiczu (1469-1806)*, Kalwaria Zebrzydowska 2015, s. 108.

⁵³ P. Gołdyn, *Klasztor w Kole w okresie powstania styczniowego i po jego upadku*, w: *Bernardyni w Kole*, Koło 2006, s. 16.

⁵⁴ R. Prejs, *Zakonnicy franciszkańscy Królestwa Polskiego po kasacie 1864 roku. Dzieje – powstania*, Warszawa 2003, s. 186.

świeckiego. Niedopiero przekładałem Mości Panom, że nie może exystować tutejsza prowincya bez połączenia się z Prowincją Litewską. Też same uwagi i teraz ponawiam. Ile znam osoby, trudny bardzo wybór prowincyała i innych urzędników. Takózkolwiek bądź pozwalam na złożenie kapituły do wybrania prowincyała i tej kapituły wyznaczam Mości Pana za prezesa, polecając Mu odwizytowanie wszystkich klasztorów, które ze wszystkich względów w nay-smutniejszym są położeniu⁵⁵.

Na prowincjalnej kapitule zakonnej w Zaslawiu 30 sierpnia 1813 roku na urząd prowincjała ruskiego bernardyni wybrali Urbana Makowskiego⁵⁶. Ten z kolei przybył wraz ze swoim sekretarzem Stanisławem Jezierskim na kongregację międzykapitułną prowincji litewskiej do Słucka 23 sierpnia 1814 roku z prośbą o przyjęcie klasztorów ruskich do tejże prowincji. Sprawę poparł bp Cieciszowski, informując jednocześnie prowincjała litewskiego Justyna Szymkiewicza, że petersburskie Kolegium Duchowne wyraziło zgodę na proponowaną unię i sugeruje jej przeprowadzenie. Unię ogłosił wszystkim klasztorom nowo wybrany po śmierci Szymkiewicza prowincjał litewski Henryk Skaczkowski na kapitule prowincjalnej w Iwii w 1815 roku. Dnia 10 lutego 1816 roku Kolegium Duchowne wydało ukaz o połączeniu obu prowincji. W ten sposób na kapitule prowincji litewskiej w Wołożynie w 1818 roku występowali również gwardianie klasztorów zlikwidowanej prowincji ruskiej⁵⁷.

Nowo powstała prowincja litewsko-ruska liczyła 46 klasztorów w następujących miejscowościach: Berezynie, Bienicy, Budslawiu, Chocimsku, Cytowianach, Datnowie, Drui, Grodnie, Hłusku, Iwii, Jurewiczach, Kłajpedzie, Kownie, Kretyndze, Mikulinie, Mińsku, Mohylewie, Mozyrzu, Mścislawiu, Nieświeżu, Orszy, Pińsku, Połocku, Rohaczewie, Sieliszczu, Słonimiu, Słucku, Szumiaczu, Telszach, Traszkunach, Trokach, Wielonie, Wilnie, Witebsku, Wołożynie, Brześciu nad Bugiem, Cudnowie, Dubnie, Janowie, Janówce, Jarmolińcach, Kustyniu, Łucku, Warkowiczach, Zaslawiu i Żytomierzu⁵⁸.

Ksiądz Wojciech Zawadzki przypuszcza, że

(...) wyższe duchowieństwo katolickie w Prusach było w tym czasie sparaliżowane w swych działaniach. Restrykcje wobec Kościoła katolickiego po 1772 r. (w tym m.in. konfiskata dóbr kościelnych i ingerencja w administrację i finanse duchowieństwa) powodowały iż, biskupi i kapituły często przyjmowali postawę zachowawczą i wyczekującą⁵⁹.

⁵⁵ APBK, rkps L-18, *Acta capitularia Provinciae Russiae Immaculatae Conceptionis B.V. Mariae sub provincialatu A.R.P. Georgii Rumer iterato electi die 27 Januarii 1812 anno inchoata*, 2 czerwca 1813 – 24 grudnia 1816, s. 3.

⁵⁶ Tamże, s. 5, 9.

⁵⁷ APBK, rkps L-18, *Acta capitularia*, s. 28-30, 49, 51, 54-57; rkps L-20, *Incipiunt expeditiones superioris Provinciae A.R.P. Salesii Obarski ex suprema dispositione Spiritualis Romano-Catholici Collegii 1-mi Departamenti die 10 Februarii 1816 anno per intimationem [- -] episcopi Luceorien-sis et Żytomiriensis die 5 Martii et die 30 Martii 1816 factam hic annotare*, 5 marca – 25 grudnia 1816, s. 152-153.

⁵⁸ K. Grudziński, *Prowincje i klasztory*, w: *Zakon Braci Mniejszych – franciszkanów*, cz. 3, *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, red. J.R. Bar, Warszawa 1978, s. 30-31.

⁵⁹ Zawadzki, *Losy franciszkanów w Prusach Zachodnich*, s. 104.

Pomimo to, życzliwością wobec Zakonu w zaborze pruskim odznaczyli się w Gnieźnie arcybiskupi: Antoni Ostrowski (1772-1784), Ignacy Raczyński (1807-1818), były jezuita, również jako biskup poznański (1794-1806), a także Tymoteusz Gorzeński (1821-1835), z biskupów warmińskich zaś Józef Hohenzollern (1817-1836). W czasie kasat klasztorów stawali w obronie bernardynów bp Gorzeński (obrona konwentu w Koźminie) oraz bp Hohenzollern (obrona klasztorów w Barzewie i Stoczku)⁶⁰.

6. Troska o nowicjat, formację i studia

Warunkiem przetrwania bernardynów w okresie kasat było zachowanie nowicjatów i studiów zakonnych. Zakonnicy przez cały czas na ile mogli, okazywali troskę o te sprawy.

Postępujące po 1832 roku znoszenie pojedynczych klasztorów w zaborze rosyjskim miało negatywny wpływ na rekrutację nowych zakonników. Przede wszystkim to konieczność koncentracji nowicjatów i studiów zakonnych. Kapituła w Iwii w 1839 roku przeznaczyła na te instytucje, tzn. na nowicjat, naukę gimnazjalną oraz na studium filozofii i teologii, klasztory w Wilnie, Traszkunach i w Iwii, nie oznaczając jednak w aktach ich rozmieszczenia. Można jedynie przypuszczać, że nowicjat i teologię pozostawiono w Wilnie. Na tej samej kapitule uchwalono coroczną składkę dla klasztorów utrzymujących młodzież zakonną (Wilno, Traszkun, Iwie). Klasztorowi w Biednicy wyznaczono 15 rubli, w Budślawiu – 15, w Datnowie – 6, w Drui – 15, w Dubnie – 20, w Grodnie – 15, w Kownie – 7, w Kretyndze – 12, w Łucku – 8, w Mińsku – 10, w Mohylewie – 15, w Nieświeżu – 15, w Słonimiu – 15, w Telszach – 12, w Trokach – 3, w Wołożynie – 5, w Zasławiu – 14 i w Żytomierzu – 13. Nowicjat i studia niemal zaniknęły. Rzadko kiedy udawało się przyjąć nowicjusza, a klerycy, dochodząc do święceń, opuszczali studium, tak że ledwie ono wegetowało⁶¹.

Dekretem z 31 grudnia 1794 roku władze pruskie utrudniły przyjmowanie nowicjuszy. Każdy wstępujący do zakonu kandydat miał odtąd starać się o pozwolenie władz, którego udzielano niezwykle rzadko, oraz złożyć egzamin przed urzędnikiem państwowym obrazującym jego stosunek do państwa pruskiego. Nie wolno było przyjmować nikogo przed ukończonym 24. rokiem życia. W 1798 roku rząd zabronił w ogóle rekrutowania nowicjuszy. Nie zakazywał jedynie przyjmowania kandydatów na braci tercjarzy bez ślubów, bo uważał ich za służących⁶².

Władze państwowe objęły prowincję wielkopolską śledztwem, po tym jak bernardyni, nie respektując zakazów rządzących, nadal przyjmowali nowicjuszy oraz zwołali bez zgody zaborców kapitułę w Skępem (1794) i w Kazimierzu Biskupim (1797). Prawdopodobnie dzięki interwencji wpływowych dobrodziejów nie udowodniono im złej woli, a tylko ignorancję w zakresie zarządzeń państwowych.

⁶⁰ Mazurek, *Kasata zakonu bernardynów w zaborze pruskim*, s. 482, 493, 501.

⁶¹ APBK rkps L-4, *Acta [- -] definitorii Provinciae Lithuaniae S. Casimiri ordinis Minorum S.P. Francisci Observantium ab anno 1804 mense Augusto 1 die*, 1 sierpnia 1804 – 19 sierpnia 1842, s. 343-344.

⁶² Gach, *Struktury*, s. 160-161; Mazurek, *Kasata zakonu bernardynów w zaborze pruskim*, s. 455, 458; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 525.

Toteż, ściągawszy nakazane taksy, regencja poznańska zatwierdziła dokonane przez bernardynów akty i zapowiedziała, że w przyszłości za każde przekroczenie przepisów państwowych będzie pobierana grzywna w wysokości 100 talarów i to jeszcze przed śledztwem⁶³. Władze powtórzyły zakaz przyjmowania nowicjuszy w 1810 roku dla klasztorów w Prusach Zachodnich i na Warmii po przyłączeniu części klasztorów do Księstwa Warszawskiego, a w 1816 roku dla klasztorów w Wielkim Księstwie Poznańskim, po stabilizacji granic w 1815 roku dokonanej przez kongres wiedeński⁶⁴. Wydaje się, że i tych rozporządzeń bernardyni nie przestrzegali. Gwardian klasztoru w Lubawie chciał wysłać 28-letniego nowicjusza Jana Baptystę Szymańskiego na dalszą formację i naukę do Warki. Szymański odbył zatem nowicjat i złożył pierwsze śluby zakonne w Lubawie. W czerwcu 1816 roku regencja poinformowała landrata brodnickiego, że ze względu na to, iż Szymański przyjął już pierwsze śluby zakonne, nie będzie mu zabraniała wyjazdu do Polski. Jego powrót do Prus będzie jednak niemożliwy⁶⁵.

Jeżeli chodzi o nowicjat, formację i studia, w zaborze austriackim na mocy patentów Marii Teresy gwardianie zostali pozbawieni prawa przyjmowania do klasztoru kandydatów na tercjarzy (1776). Spowodowało to spadek liczbowy braci zakonnych, wywodzących się w znacznej mierze właśnie z tej grupy. Przełożony zakonne, zgodnie z osobną decyzją cesarzowej (1774), nie mógł dopuszczać nowicjuszy do składania profesji zakonnej, jeżeli nie ukończyli 24 lat. W przeciwnym razie groziła mu banicja, zaś klasztorowi oprócz grzywny (3000 florenów), kasata. W przypadkach, kiedy wiadomość o przestępstwie pochodziła od denuncjatora, otrzymywał on nagrodę równoważną wartości jednej trzeciej grzywny wypłacanej przez klasztor⁶⁶. Brzemieniem w skutkach postanowieniem Józefa II było określenie limitu przyjmowania do nowicjatu kandydatów do zakonu (1781)⁶⁷. Decyzja ta, podobnie jak wcześniejsza Marii Teresy, w konsekwencji zagroziła bytowi bernardynów. Niestety, nie zachowały się z tego okresu księgi nowicjackie klasztorów. Stanowiłyby one niezmiernie interesujące źródło porównawcze.

Bernardyni prowadzili studium zakonne we Lwowie. Jego lektorzy byli obsadzani na katedrach systematycznie do 1783 roku⁶⁸. Zgodnie z postanowieniem Nadwornej Komisji Nauk (1774), przy opracowywaniu wykładów mieli kierować się jedynie wiadomościami zawartymi w podręcznikach dopuszczonych przez komisję do używania w monarchii. W 1775 roku pojawiły się kolejne wskazówki z Wiednia. Cesarzowa nakazała wszystkim przełożonym w Galicji przenieść studia zakonne do Lwowa. Ponieważ bernardyni mieli tam już zorganizowane studia, patent cesarzowej nie wprowadził dla nich większych zmian. Przez kolejne osiem

⁶³ Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 526.

⁶⁴ Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 68.

⁶⁵ Zawadzki, *Losy franciszkanów w Prusach Zachodnich*, s. 101.

⁶⁶ Tamże, s. 195, 197; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 561; Chotkowski, *Historia polityczna Kościoła w Galicji*, t. 2, s. 298.

⁶⁷ Gach, *Struktury*, s. 121, 164.

⁶⁸ N. Golichowski, *Upominek dla czcigodnej zakonnej Braci oo. Bernardynów w Galicji i W. Ks. Krakowskiem*, cz. 2, *Szereg lektorów zestawionych w chronologicznym i alfabetycznym porządku*, Lwów 1895, s. 21.

lat mogły się one swobodnie rozwijać. Klerycy zostali jednak zobowiązani do egzaminu z prawa kościelnego i cywilnego przed państwowym egzaminatorem. Dzięki przeprowadzonej „kumulacji” studiów zakonnych w jednym miejscu Gubernium zyskało nad nimi większą kontrolę. Pewną dysharmonię w funkcjonowaniu lwowskiego studium bernardynów wprowadził (1776), zatwierdzony przez cesarzową, nowy plan studiów. Został on ułożony przez opata benedyktyńskiego Franciszka Stefana Rautenstraucha, ówczesnego dyrektora Wydziału Teologicznego uniwersytetu w Pradze w 1774 roku. W cztery lata później w seminariach zostały ujednoczone w duchu gallikańsko-febroniańskim wykłady z zakresu prawa kanonicznego, ze wskazaniem na podręcznik autorstwa Pawła Rieggera, a także z dogmatyki według pracy Stefana Rautenstraucha. Aktu pełnego podporządkowania studiów władzy państwowej dokonał Józef II. Poleciał zorganizować we Lwowie Seminarium Generalne dla łacińskich alumnów całej Galicji (1 listopada 1783 roku). Z tego względu bernardyńskie studium teologiczne we Lwowie przestało istnieć. Niektórych lektorów władze wydalili, inni sami zbiegli do Polski. Klerycy odbywali studia na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Lwowskiego. Reforma i podwyższenie wymogów oświatowych względem duchowieństwa zakonnego niewątpliwie były potrzebne. Jednak pozbawienie zakonników wpływu na przeprowadzane zmiany spowodowało szereg zagrożeń, jak chociażby laicyzację życia zakonnego. W klasztorze zaś bernardyni utworzyli dla kleryków jedynie tzw. zakład wychowawczy⁶⁹.

Instytut Teologii wraz z osłabieniem józefińskiego rygorystyki zaczął odgrywać coraz mniejszą rolę w ogólnozakonnym szkolnictwie. Przestali do niego przysyłać swoich kleryków od 1852 roku cystersi, od 1868 roku dominikanie, od 1878 roku kapucyni, od 1883 roku franciszkanie konwentualni. Podobnie sprawa wyglądała z wykładowcami. W 1887 roku oprócz bernardynów wykłady prowadziło jedynie dwóch dominikanów (teologia dogmatyczna i moralna) i karmelita trzewickowy (historia Kościoła). Przed 1886 roku bernardyni lwowscy zaczęli prowadzić tzw. *humaniora*. Stąd prowincjał Łukasz Dankiewicz polecił Apolinaremu Gargulińskiemu zorganizowanie własnego studium teologicznego. Generał Zakonu Alojzy Canali dokonał w 1892 roku kanonicznej erekcji studium bernardyńskiego w randze generalnego we Lwowie. Lektorzy mogli zatem uzyskiwać jubilatę. W Sokalu natomiast generał erygował studium filozofii obejmujące dwuletnie nauczanie. Przesłał również wykaz podręczników, według których lektorzy mieli prowadzić wykłady. Za duchową formację kleryków byli odpowiedzialni prefekci

⁶⁹ S.L. Piech, *Studium teologiczne dla zakonników w Galicji 1824-1890*, „Przegląd Kalwaryjski”, 15 (2011) s. 249-250; Gach, *Struktury*, s. 164; Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 194, 242-243; Kumor, *Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze austriackim (1772-1815)*, s. 285, 286; S. Pawlina, *Kształcenie katechetyczne kleru obrządku łacińskiego we Lwowie od 1701 do 1783 roku*, Warszawa 1977, s. 108 [praca doktorska napisana w ATK; APBK, sygn. Mps 46, zbiór Wyczawskiego]; Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, s. 566; Chotkowski, *Historia polityczna Kościoła w Galicji*, t. 1, s. 192, 193; tamże, t. 2, s. 305-310; tenże, *Dzieje klasztorów i monasterów galicyjskich w czasach rozbiorowych*, cz. 1, *Zakony doszczętnie zniesione*, Kraków 1916, s. 4 [nadbitka z „Rozpraw Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” za miesiąc czerwiec]; Golichowski, *Upominek*, cz. 2, s. 46.

(magistrowie), wybierani na kapitule prowincjalnej. Święcenia kapłańskie diakoni przyjmowali już na początku ostatniego roku studiów. Następnie kończyli naukę, pozostając w dalszym ciągu podporządkowani prefektowi. Na mocy uchwały kapituły z 1894 roku wszystkie klasztory miały przeznaczyć na utrzymanie studium lwowskiego 3% rocznego dochodu⁷⁰. W ten sposób bernardyni ocalili swoje studium.

7. Emigracje. Próby powstrzymania sekularyzacji

W okresie kasat ostoją życia zakonnego były klasztory etatowe. Sytuacja skoncentrowanych zakonników nie była łatwa. Przykładowo pod koniec 1864 roku przywieziono do Koła bernardynów z klasztorów św. Anny i Czerniakowa w Warszawie oraz Góry Kalwarii. W 1893 roku przybyli tam bernardyni z Paradyża i Widawy, w 1898 roku z Warty i Kazimierza Biskupiego⁷¹. Klasztor kolski nie był przygotowany na zamieszkanie w nim znacznej liczby zakonników. Kapłani nie mogli podejmować pracy duszpasterskiej poza klaszturem. Na każdorazowy wyjazd musieli uzyskać pozwolenie ministerstwa spraw wewnętrznych w Petersburgu. Zaledwie niektórym bernardynom udało się wydostać z tego miejsca odosobnienia i podjąć pracę na parafiach w charakterze administratorów lub wikariuszy. Klasztor nie mógł przyjmować nowicjuszków, stąd z biegiem czasu zamieszkiwali go zakonnicy starzy i niedołęzni. W takim miejscu trudno było utrzymać życie zakonne na wysokim poziomie⁷². Niemniej jednak było ono prowadzone.

Zakonnicy indywidualnie próbując ratować się przed zgnuśnieniem czy karami, uciekali do klasztorów położonych w granicach Polski lub na emigrację. Inni, porzucając habit, podejmowali pracę duszpasterską w parafiach⁷³. Przykładowo w 1774 roku w klasztorze lwowskim znajdowało się: 33 kapłanów, 9 kleryków i 19 braci zakonnych, w tym 3 profesorów teologii oraz jeden filozofii, 2 kaznodziejów, 20 spowiedników, 2 kapelanów na dworach szlacheckich i 4 na parafiach⁷⁴. W 1777 roku w klasztorze lwowskim mieszkało 65 zakonników⁷⁵. Na podstawie

⁷⁰ Golichowski, *Przed nową epoką*, s. 252; APBK, rkps RGP-a-3, Akta Prowincji Ruskiej, tzw. Galicyjskiej i Polskiej oraz Małopolskiej i Litewskiej Zakonu Braci Mniejszych bernardynów, 1651-1948, s. 329; rkps RGP-a-9, *Acta Provinciae Galicianae ordinis Minorum Regularis Observantiae vulgo Bernardinorum sub titulo Immaculatae Conceptionis B.V. Mariae, in specie acta capitularia et litterae encyclicae ministrorum provincialium a tempore capituli Leżajscensis die 5 Julii anno 1858 celebrati*, 5 lipca 1858 – 5 września 1895, s. 215, 248, 411-412, 438, 448; rkps RGP-a-10, *Acta Provinciae Observantium in Galicia ab anno 1895*, 3 października 1895 – 21 grudnia 1898, s. 1, 6-93; rkps RGP-a-13, *Akta kapituł Prowincji tzw. Galicyjskiej i obecnej Polskiej Zakonu Braci Mniejszych bernardynów od roku 1803-1939*, 1803-1942, s. 766.

⁷¹ Prejs, *Zakonnicy franciszkańscy Królestwa Polskiego po kasacie 1864 roku*, s. 101-103, 111; P. Gołdyn, *Franciszkanie w powstaniu styczniowym na ziemi konińskiej*, Konin 2002, s. 47.

⁷² K. Grudziński, *Koło*, w: *Klasztory*, s. 145.

⁷³ APBK, rkps RGP-c-2, *Protokół czynności urzędu prowincjalnego zakonu bernardynów w Galicji*, s. 75.

⁷⁴ APBK, rkps RGP-a-5, *Acta Fratrum Minorum Observantium Provinciae Russiae Immaculatae Conceptionis B.V. Mariae sub regimine A. R. P. Feliciani Lewicki – ministri provincialis in capitulo Zaslawiensi die 26 Augusti anno Domini 1769 electi inchoata*, 1 kwietnia 1769 – 3 lutego 1774, s. 328.

⁷⁵ Chotkowski, *Historia polityczna Kościoła w Galicji*, t. 2, s. 510.

libri missarum absolutarum w grudniu 1785 roku w klasztorze lwowskim przebywało już tylko 12 kapłanów, nie licząc gościa⁷⁶.

Niektórzy zakonnicy, chcąc uniknąć aresztowania, bardzo często zmieniali miejsce zamieszkania. Dla przykładu warszawski kleryk Bartłomiej Rybus brał udział w walkach wyzwoleniczych. Po powrocie z powstania ukrywał się początkowo w kilku klasztorach, m.in. w Czerniakowie, Skepem, Kaliszu i Górze Kalwarii. Pod koniec 1863 roku znalazł się w Kaliszu wśród studentów filozofii⁷⁷.

Wielu bernardynów emigrowało do innych krajów. Przykładowo Władysław Drukteyn, który uczestnicząc w powstaniu listopadowym i opiekując się prześladowanymi unitami na Białorusi, musiał z obawy przed aresztowaniem uchodzić z kraju. Jakiś czas przebywał w klasztorach galicyjskich, potem węgierskich, a gdy przepadła nadzieja powrotu na Litwę, udał się do Rzymu, gdzie pracował i zmarł w opinii świętości w 1865 roku w klasztorze Aracoeli⁷⁸.

Hadrian Osmołowski w latach 1861-1864 był klerykiem w Wilnie, następnie odbył nowicjat i studiował teologię. Po kasacie klasztoru w 1864 roku przeniósł się do pozostałego jeszcze konwentu w Mińsku i w celu kontynuowania studiów zgłosił się do seminarium duchownego. Skoro tylko w 1866 roku skasowano klasztor, Osmołowski, nie chcąc zrywać więzi z Zakonem, usiłował przejść do prowincji galicyjskiej bernardynów, a gdy to się nie udało, pojechał do Ziemi Świętej, gdzie przyjął święcenia kapłańskie i pracował w różnych klasztorach do 1876 roku, a następnie w zakonnej prowincji weneckiej. Zasłynął tam z wielkiej świętobliwości życia. Zmarł w Lonigo 9 kwietnia 1924 roku. W 1967 roku rozpoczęto jego proces beatyfikacyjny⁷⁹.

W 1834 roku został aresztowany przez rosyjskich żandarmów Poncjjan Brzeziński za udział w powstaniu listopadowym i popieranie partyzantki Zaliwskiego. Z Radecznicy, gdzie był gwardianem klasztoru, przewieziono go do więzienia śledczego w Lublinie, a następnie transportowano do Warszawy na przesłuchanie.

⁷⁶ APBK, rkps XXII-f-10, *Księga mszalna klasztoru Bernardynów we Lwowie*, 1785, k. 1. W 1790 roku w klasztorze bernardyńskim we Lwowie mieszkało już 19 zakonników: 13 kapłanów, 5 braci zakonnych i jeden kleryk; Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie, rkps AZ nr 7/VIII, *Status personalis Ordinis s. Francisci Bernardinorum et alium in Arch. Leopold. ritus latini*, 1789-1790, k. 53.

⁷⁷ A.K. Sitnik, *Próby rewindykacji klasztorów bernardyńskich w Kaliszu i Kazimierzu Biskupim w XX wieku*, w: „Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej”, 3 (2016) s. 88; K.J. Grudziński, A.K. Sitnik, *Bernardyni w służbie Ojczyzny, 1453-1953*, Kalwaria Zebrzydowska 2015, s. 190, 209; APBK, rkps W-67, *Archivum conventus Varthensis [Warta] sub titulo Beatissimae Virginis Mariae Assumptae in archidioecesi Gnesnensi in palatinatu et districtu Sieradiensi*, 1457-1870, s. 65-67.

⁷⁸ S. Pigoń, *Drukteyn Władysław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 5, red. W. Konopczyński, Kraków 1939-1946, s. 399; H.E. Wyczawski, *Bernardyni poza swymi klasztorami*, w: *Klasztory*, s. 495-496.

⁷⁹ A.J. Szeinke, *Polscy Bracia Mniejsi w służbie Ziemi Świętej, 1342-1995*, Poznań 1999, s. 126-127; H.E. Wyczawski, *Osmołowski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, red. E. Rostrowski, Wrocław 1979, s. 375; tenże, *Osmołowski*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, s. 360; B. Kumor, *Osmołowski*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 3, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1982, s. 277.

Udało mu się uciec pomimo założonych kajdan i towarzyszącej straży. Nocami przekradł się na teren Rzeczypospolitej Krakowskiej. W Krakowie ukrywał się przez dwa lata. W 1836 roku został stamtąd wydalony. Koleją udał się przez Triest, a następnie statkiem do Londynu. W Anglii przebywał do 1849 roku, pracując jako duszpasterz polskiej emigracji. Po powrocie do kraju objął urząd gwardiana bernardyńskiego klasztoru w Krakowie. Zmarł w klasztorze bernardyńskim w Alwerni 30 lipca 1855 roku⁸⁰.

Prowincjał Elekt Jabłoński prosił 12 listopada 1797 roku biskupa poznańskiego Ignacego Raczyńskiego, aby nie przyjmował łatwo zakonników do diecezji. Motywował to tym, że jeżeli któryś kościół parafialny będzie potrzebował kapłana zakonnego, pośle go tam, ale ten po skończeniu pracy duszpasterskiej musi wrócić do klasztoru. Rzeczywiście, Raczyński, zarówno jako biskup poznański (1794-1806), jak i arcybiskup gnieźnieński (1807-1818), przyjmował bardzo rzadko do swych diecezji zsekularyzowanych zakonników⁸¹. W 1804 roku prowincjał Jan Nepomucen Modlibowski użalał się w liście do niego:

Są osoby zakonne pod rządem moim zostające, które (...) zamyślają o odmianie stanu swojego, ja zatem upraszam Illustrissimum Reverendissimum Dominum, ażeby takowe osoby zakonne nie prędzej żądań swoich skutek odebrały, ażeby od rządcy prowincji lub miejscowego gwardiana i ojców zamieszkałych nie mieli zaświadczenia de vita et moribus, ile od tych są najlepiej znani. Praktyka już pokazała, że subiecta niespokojne i gorszące ludzi prostych najczęściej tej szukają wolności, ale podobno bez użytku i honoru duchownej sukienki, ci to są, którzy przed rządem ubóstwo rodziców, słabość zdrowia, nierozważność profesji za grunt swojej odmiany podawać zwykli, ale fałszywie... Gdy dziś subiecta młode na ambony wyznaczone, wychodzą zwykły z zakonu, pozostają starzy wiekiem i pracą przyciśnieni, już prowincja nie będzie w stanie służyć księżmi według potrzeby księży proboszczów i parafianów⁸².

Należy zaznaczyć, że zjawisko częstych sekularyzacji występowało wtedy we wszystkich zakonach pod zaborem pruskim.

Na skutek różnych strategii: wykorzystywania znajomości z urzędnikami państwowymi do ocalenia klasztorów skasowanych, prowadzenia przyklasztornych parafii, otwierania szkół przyklasztornych dla młodzieży, próby zachowania przez prowincjałów i gwardianów dyplomatycznych stosunków z władzami zaborczymi, podporządkowywania się nowym decyzjom władz państwowych, troski o nowicjaty, formację i studia, oddanie się pod opiekę biskupom diecezjalnym, emigracji, starania prowincjałów u biskupów o nieprzyjmowanie do

⁸⁰ P.P. Gach, *Żywoć Poncjana Stanisława Brzezińskiego (1795-1855) przez niego samego opowiedziany*, w: *Tempus est optimus magister vitae. Prace dedykowane Ojcu Profesorowi Wiesławowi Franciszkowi Murawcowi OFM*, red. A.K. Sitnik, Kraków 2010, s. 160-161.

⁸¹ Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 76; Mazurek, *Kasata zakonu bernardynów w zaborze pruskim*, s. 455.

⁸² Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 77.

diecezji zakonników chcących się sekularyzować, bernardyni ocalili swój *modus vivendi*, choć nie uchronili większości klasztorów przed kasatą. W 1900 roku, po zjednoczeniu z reformatami, funkcjonowała już tylko jedna zakonna prowincja galicyjska pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Liczyła jedynie 323 zakonników, w tym: 132 kapłanów, 53 kleryków, 14 nowicjuszy i 124 braci zakonnych. W jej granicach znajdowało się zaledwie 28 klasztorów (18 klasztorów bernardyńskich i 12 klasztorów reformackich)⁸³. Stwarzała ona jednak podstawy do dalszego rozwoju bernardynów w wolnej Polsce.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Generalne OFM w Rzymie (AKGR)

rkps C 41, *Chronicon provinciae Russiae Immaculatae Conceptionis in Regno Polonia, auctore pater Bernardino Kaliski anno 1647, transcriptio facta pater Ferdinandus Kaizer, provinciae S. Joanni Capistrani, Budapestini 1888.*

rkps C 46, N. Golichowski, *Chronica Ordinis s. Francisci de Obs. seu PP. Bernardinorum in Polonia, concinnata, Hierosolymis 1890.*

Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział I (na Wawelu) akt staropolskich grodzkich i ziemskich, archiwów rodów i rodzin, kolekcji i zbiorów (APK I) fasc. 929, Teki Antoniego Schneidera, Lwów, bernardyni.

Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie (APBK)

rkps RGP-a-3, Akta Prowincji Ruskiej, tzw. Galicyjskiej i Polskiej oraz Małopolskiej i Litewskiej Zakonu Braci Mniejszych bernardynów, 1651-1948.

rkps RGP-a-5, *Acta Fratrum Minorum Observantium Provinciae Russiae Immaculatae Conceptionis B.V. Mariae sub regimine A. R. P. Feliciani Lewicki – ministri provincialis in capitulo Zasławiensi die 26 Augusti anno Domini 1769 electi inchoata, 1 kwietnia 1769 – 3 lutego 1774.*

rkps RGP-a-6, *Archivium Provinciae Beati Joannis Duklani sub protectione Immaculate Conceptae Beatae Mariae semper Virginis, 1784-1825.*

rkps RGP-a-9, *Acta Provinciae Galicianae ordinis Minorum Regularis Observantiae vulgo Bernardinorum sub titulo Immaculatae Conceptionis B.V. Mariae, in specie acta capitularia et litterae encyclicae ministrorum provincialium a tempore capituli Leżajscensis die 5 Julii anno 1858 celebrati, 5 lipca 1858 – 5 września 1895.*

⁸³ W 1898 roku na skutek bulli *Felicitate quadam* (1897) papieża Leona XIII doszło do połączenia prowincji Niepokalanego Poczęcia NMP (bernardyńskiej) z prowincją Matki Bożej Bolesnej (reformacką). Unia trwała tylko do 1911 roku; M.M. Czechowski, *Zjednoczona prowincja Zakonu Braci Mniejszych w Galicji (1899-1911)*, „Przegląd Kalwaryjski”, 20 (2016) s. 121-291; Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, s. 299; *Schematismus Ordinis Fratrum Minorum S. P. N. Francisci almae Provinciae B. V. Mariae Immaculatae Conceptionis in Galicia pro anno Domini 1900*, Cracoviae 1900, s. 18-19, 91.

- rkps RGP-a-10, *Acta Provinciae Observantium in Galicia ab anno 1895*, 3 października 1895 – 21 grudnia 1898.
- rkps RGP-a-13, *Akta kapituł Prowincji tzw. Galicyjskiej i obecnej Polskiej Zakonu Braci Mniejszych bernardynów od roku 1803-1939*, 1803-1942.
- rkps RGP-b-2, *Laconicum novellae Provinciae Russiae titulo Immaculatae Conceptionis B. V. M. insignitae aliquotve eiusdem locorum et conventuum myrrhothecium seraphico Fratrum Minorum Regularis Observantiae ordini mellificans collectum fratre Bernardino Kaliski – compilatatum Leopoli ad S. Andream Apostolum die 17 Aprilis anno Domini 1647*, 1460-1667.
- rkps RGP-c-2, *Protokół czynności urzędu prowincjałskiego zakonu bernardynów w Galicji*, 1781-1797.
- rkps RGP-c-3, *Protocollum expeditionum stante provincialatu ARP Eucarpii Weigel in negotiis Provinciae partim ad – locorum ordinarios partim ad – regnorum Galiciae et Lodomeriae gubernium factarum*, 1785-1790.
- rkps W-18a, Kopiarz pism kancelarii prowincjała wielkopolskiego Zakonu Braci Mniejszych Bernardynów, 1809-1815.
- rkps W-67, *Archivum conventus Varthensis [Warta] sub titulo Beatissimae Virginis Mariae Assumptae in archidioecesi Gnesnensi in palatinatu et districtu Sieradiensi*, 1457-1870.
- rkps M-2, *Topographia specialis feliciter incipit Provinciae Polonae anno Virginei Partus 1597*, 1453-1642
- rkps M-3, *Singulorum Provinciae Polonae coenobiorum ordinis divi Francisci Regularis Observantiae topographia specialis feliciter incipit*, 1453 – ok. 1590.
- rkps L-4, *Acta [- -] definitorii Provinciae Lithuaniae S. Casimiri ordinis Minorum S.P. Francisci Observantium ab anno 1804 mense Augusto 1 die*, 1 sierpnia 1804 – 19 sierpnia 1842.
- rkps L-18, *Acta capitularia Provinciae Russiae Immaculatae Conceptionis B.V. Mariae sub provincialatu A.R.P. Georgii Rumer iterato electi die 27 Januarii 1812 anno inchoata*, 2 czerwca 1813 – 24 grudnia 1816.
- rkps L-20, *Incipiunt expeditiones superioris Provinciae A.R.P. Salesii Obarski ex suprema dispositione Spiritualis Romano-Catholici Collegii 1-mi Departamenti die 10 Februarii 1816 anno per intimationem [- -] episcopi Luceoriensis et Żytomiriensis die 5 Martii et die 30 Martii 1816 factam hic annotare*, 5 marca – 25 grudnia 1816.
- rkps XXII-c-13, *Kopiarz pism okólnych konsystorza metropolitalnego lwowskiego i cyrkularzy władz cywilnych nadesłanych do klasztoru Bernardynów we Lwowie*, 1781-1803.
- rkps XXII-f-10, *Księga mszalna klasztoru Bernardynów we Lwowie*, 1785.
- rkps XXII-j-2, *Regestra ecclesiae, sacrarii et reliquae omnis supellectilis conventus custodialis Leopoliensis ad S. Andream Apostolum Patrum Bernardinorum sub regimine A. R. Patris Severini Ryszkowski – pro tunc custodis et guardiani conscripta ad capitulum Sokalii celebrandum anno Domini 1775*.
- rkps XXII-j-3, *Zbiór inwentarzy kościoła i klasztoru Bernardynów we Lwowie*, 1785-1920.
- rkps XXII-k-2, *Inwentarz archiwum klasztoru Bernardynów we Lwowie*, poł. XIX w. – 1892.
- rkps XXII-l-1, *Acta dotyczące administracji klasztoru Bernardynów we Lwowie*, 1601-1939.

Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie
rkps AZ nr 7/VIII, *Status personalis Ordinis s. Francisci Bernardinorum et alium in Arch.
Leopol. ritus latini*, 1789-1790.

Opracowania

- Barącz Sadok, *Pamiętnik Zakonu WW. OO. Bernardynów w Polsce*, Lwów 1874.
- Chadam Augustyn, *Gwoździec*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 85-89.
- Chadam Augustyn, *Krystynopol*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 167-169.
- Chadam Augustyn, *Lesniów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 172-175.
- Chadam Augustyn, *Sokal*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 342-352.
- Chodynicki Ignacy, *Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów teraźniejszych*, Lwów 1829.
- Chotkowski Władysław, *Dzieje klasztorów i monasterów galicyjskich w czasach rozbiorowych*, cz. 1, *Zakony doszczętnie zniesione*, Kraków 1916, s. 1-16 [nadbitka z „Rozpraw Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” za miesiąc czerwiec].
- Chotkowski Władysław, *Grabieże kościelne w Galicyi*, cz. 1-2, Kraków 1919.
- Chotkowski Władysław, *Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*, t. 2, Kraków 1909.
- Czechowski Martynian Marcin, *Zjednoczona prowincja Zakonu Braci Mniejszych w Galicji (1899-1911)*, „Przegląd Kalwaryjski”, 20 (2016) s. 121-291.
- Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi pod względem historycznym, statystycznym etc.*, t. 1, oprac. A. Schneider, Lwów 1871.
- Gach Piotr Paweł, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska, 1773-1914*, Lublin 1984.
- Gach Piotr Paweł, *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914*, Lublin 1999.
- Gach Piotr Paweł, *Żywot Poncjana Stanisława Brzezińskiego (1795-1855) przez niego samego opowiedziany*, w: *Tempus est optimus magister vitae. Prace dedykowane Ojcu Profesorowi Wiesławowi Franciszkowi Murawcowi OFM*, red. A.K. Sitnik, Kraków 2010, s. 159-166.
- Gapski Henryk, *Klasztory zakonów franciszkańskich w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII wieku*, Lublin 2013.
- Golichowski Norbert, *Kościół oo. Bernardynów we Lwowie*, Lwów 1911.
- Golichowski Norbert, *Przed nową epoką. Materiały do historii oo. Bernardynów w Polsce*, Kraków 1899.
- Golichowski Norbert, *Upominek dla czcigodnej zakonnej Braci oo. Bernardynów w Galicji i W. Ks. Krakowskiem*, cz. 1, *Szereg prowincyałów i wykaz wypadków znacniejszych*, Lwów 1895.
- Golichowski Norbert, *Upominek dla czcigodnej zakonnej Braci oo. Bernardynów w Galicji i W. Ks. Krakowskiem*, cz. 2, *Szereg lektorów zestawionych w chronologicznym i alfabetycznym porządku*, Lwów 1895.
- Gołdyn Piotr, *Franciszkanie w powstaniu styczniowym na ziemi konińskiej*, Konin 2002.
- Gołdyn Piotr, *Klasztor w Kole w okresie powstania styczniowego i po jego upadku*, w: *Bernardyni w Kole*, Koło 2006, s. 10-20.

- Grudziński Kajetan, *Bernardyni w latach 1772-1970. Prowincje i klasztory*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, cz. 3, red. J. Bar, Warszawa 1978, s. 8-77.
- Grudziński Kajetan, Dębowski Aleksy, *Działalność oświatowa*, w: *Zakon Braci Mniejszych – Franciszkanów*, cz. 3, *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, red. J.R. Bar, Warszawa 1978, s. 79-94.
- Grudziński Kajetan Jan, Sitnik Aleksander Krzysztof, *Bernardyni w służbie Ojczyzny, 1453-1953*, Kalwaria Zebrzydowska 2015.
- Grudziński Kajetan, *Koło*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 140-146.
- Jabłońska-Deptuła Elżbieta, *Zakony i zgromadzenia zakonne w Polsce w XIX i XX w.*, „Znak”, 137-138 (1965) s. 1653-1688.
- Kachel Józef, *Dzieje kościoła i klasztoru ojców bernardynów w Zbarażu (1628-1946)*, Kalwaria Zebrzydowska 2001.
- Kantak Kamil, *Bernardyni polscy, 1573-1795-1932*, t. 2, Lwów 1933.
- Kozłowski Tadeusz, Sitnik Aleksander Krzysztof, *Bernardyni łowiccy. Historia klasztoru i kościoła pw. św. Bartłomieja Apostoła w Łowiczu (1469-1806)*, Kalwaria Zebrzydowska 2015.
- Kumor Bolesław, *Osmołowski*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 3, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1982, s. 277.
- Kumor Bolesław, *Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze austriackim (1772-1815)*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań-Warszawa 1979, s. 277-287.
- Kwolek Jan, *Początki biskupstwa przemyskiego*, „Nasza Przyszłość”, 43 (1975) s. 7-25.
- Mazurek Joachim Andrzej, *Kasata zakonu bernardynów w zaborze pruskim*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 1, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1972, s. 435-526.
- Murawiec Wiesław, *Tyszkowski Wenanty*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 502-504.
- Orłowicz Mieczysław, *Ilustrowany przewodnik po Lwowie*, Lwów-Warszawa 1925.
- Pawlina Stanisław, *Kształcenie katechetyczne kleru obrządku łacińskiego we Lwowie od 1701 do 1783 roku*, Warszawa 1977 [praca doktorska napisana w ATK; APBK, sygn. Mps 46, zbiór Wyczawskiego].
- Piech Stanisław Ludwik, *Studium teologiczne dla zakonników w Galicji 1824-1890*, „Przegląd Kalwaryjski”, 15 (2011) s. 249-258.
- Pigoń Stanisław, *Drukteyn Władysław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 5, red. W. Konopczyński, Kraków 1939-1946, s. 399.
- Prejs Roland, *Zakonnicy franciszkańscy Królestwa Polskiego po kasacie 1864 roku. Dzieje – postawy*, Warszawa 2003.
- Prochaska Antoni, *OO. Bernardyni lwowscy*, Lwów 1919.
- Schematismus Ordinis Fratrum Minorum S. P. N. Francisci almae Provinciae B. V. Mariae Immaculatae Conceptionis in Galicia pro anno Domini 1900*, Cracoviae 1900.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Bernardyni lwowscy. Historia klasztoru i kościoła pod wezwaniem świętych Bernardyna ze Sieny i Andrzeja Apostoła we Lwowie (1460-1785)*, Kalwaria Zebrzydowska 2006.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Inwentarze klasztoru i kościoła klasztornego bernardynów w Brzeżanach z lat 1781-1848*, „Hereditas Monasteriorum”, 5 (2014) s. 383-414.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Produkcja rękopiśmienna kancelarii Klasztoru oraz Prowincji Ruskiej i Galicyjskiej oo. Bernardynów we Lwowie jako podstawa zbiorów archiwalnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 78 (2002) s. 179-219.

- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Próby rewindykacji klasztorów bernardyńskich w Kaliszu i Kazimierzu Biskupim w XX wieku*, „Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej”, 3 (2016) s. 87-92.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Szkoły bernardyńskie na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1772-1864*, „Biuletyn Historii Wychowania”, 41 (2019) s. 7-34.
- Sitnik Aleksander Krzysztof, *Wybrane inwentarze bernardyńskich kościołów i klasztorów repatriowanych z XVIII i XIX wieku*, Kalwaria Zebrzydowska 2021.
- Sokołowski Edward, *Dzieje klasztoru oo. Bernardynów pod nazwą „Żłóbek” w Krakowie*, Kraków 1949.
- Sułowski Zygmunt, *Początki Kościoła polskiego*, w: *Kościół w Polsce. Średniowiecze*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 17-126.
- [S. Z.], *Kościół oo. Bernardynów we Lwowie*, „Przyjaciel Domowy”, 19 (1862) nr 32, z. 2, s. 252-253.
- Szteinke Anzelm Janusz, *Polscy Bracia Mniejsi w służbie Ziemi Świętej, 1342-1995*, Poznań 1999.
- Waligórski Franciszek, *Kościół i klasztor oo. Bernardynów we Lwowie*, „Strzecha”, 2 (1869) z. 2, s. 46-50.
- Weiss Anzelm, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992.
- Wolański Filip, *Kasaty klasztorów bernardyńskich w Galicji w latach 1785-1789*, w: *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, t. 1, Geneza. *Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*, red. M. Derwich, Wrocław 2014, s. 191-198.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Bernardyni polscy, 1772-1946*, t. 3, Kalwaria Zebrzydowska 1992.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Bernardyni poza swymi klasztorami*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 491-501.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru bernardyńców i kalwaryjskich Drózek*, Kalwaria Zebrzydowska 1987.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Lwów*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 193-197.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Osmołowski*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, red. E. Rostworowski, Wrocław 1979, s. 375.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Osmołowski*, w: *Słownik polskich pisarzy franciszkańskich*, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1981, s. 360.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Schematyzm bernardyński z 1753 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 26 (1973) s. 278-283.
- Wyczawski Hieronim Eugeniusz, *Zasław*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 451-455.
- Wysocki Jan, *Kościół katolicki w zaborze austriackim w latach 1772-1815*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 2, cz. 1, Poznań-Warszawa 1979, s. 235-276.
- Zawadzki Wojciech, *Losy franciszkanów w Prusach Zachodnich w okresie kasaty ich klasztorów*, „Hereditas Monasteriorum”, 2 (2013) s. 95-107.
- Zieliński Zygmunt, *Niemcy. Zarys dziejów*, Kraków 1998.
- Zieliński Zygmunt, *Papieżstwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, Warszawa 1999.